УДК 81
DOI: 10.33184/bulletin-bsu-2020.4.41

ОСОБЕННОСТИ КАРАИДЕЛЬСКОГО ГОВОРА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ДИАЛЕКТА (НА МАТЕРИАЛЕ АСКИНСКОГО И КАРАИДЕЛЬСКОГО РАЙОНОВ)

© А. Г. Сагитова*, Г. Д. Валиева, Г. Р. Абдуллина

Башкирский государственный университет
Россия, Республика Башкортостан, 450076 г. Уфа, ул. Заки Валиди, 32.

Тел.: +7 (347) 272 33 82.
**Email: aigul74s@mail.ru*

Северо-западный диалект представляет собой народно-разговорный язык башкир, проживающих на северо-западе Башкортостана. Башкиры компактно проживают на территории Караидельского, Аскинского, Балтачевского, Татышлинского, Бураевского, Янаульского, Краснокамского, Дюртюлинского, Илишевского, Туймазинского и др. районов. В статье рассматривается языковые особенности Караидельского говора северо-западного диалекта башкирского языка. Исследование Караидельского говора имеет историческую значимость. Однако, проблема изучения данного говора продолжает оставаться одной из самых актуальных научных проблем, представляя интерес для исследователей.

Ключевые слова: *башкирский язык, диалект башкирского языка, башкирская диалектология, северо-западные башкиры, говор, караидельский говор, лексика, грамматика.*

Группой ученых-лингвистов БашГУ кафедры востоковедения и башкирского языкознания в 2020 г. был получен грант Главы Республики Башкортостан. На полученные средства была снаряжена экспедиция для изучения северо-западного диалекта Республики Башкортостан.

В рамках изучения северо-западного диалекта Караидельского и Аскинского районов группой ученых был собран фольклорный материал, изучен говор жителей данных районов. Проводились беседы со старожилами и более молодыми носителями караидельского говора, изучался их диалект.

Караидельский говор распространен на территории Аскинского и Караидельского районов. Как считают ученые, «… разговорная речь башкир родоплеменных групп Балыксы и Унлар, населяющих территорию Аскинского и Караидельского районов РБ, относится к северо-западному диалекту башкирского языка и составляет его караидельский говор» [1, с. 27]. С. Ф. Миржанова отмечает, что носители говора живут в бассейнах рек Тюя, (Төй) и среднего течения р. Уфы (Ҡариҙел). По этому гидрониму говор получил название «караидельский» [2, с. 15].

В населенных пунктах Аскинского района: Кубиязы, Урмиязы, (Юрмияз), в деревнях, расположенных по бассейну реки Тюй: Авадай (Әүәҙәй), Кушкуль, Султанбеково, Чурашево (Сураш), Новый Суюш (Сөйөш), Кашкино (Ҡашҡа), Новокачкильдино, Старокачкильдино (Кускилте), Уршады (Уршиҙе), Камашады (Кәмәшиҙе) и др., а также в башкирских селах Караидельского района Туешево (Ташмәсет), Юлдашево (Әлмәш), Кудашево, Сидяшево, Якупово (Артауыл), Старо- и Ново-Акбуляково, Халилово, Абдуллино (Бәрҙәш), Караярово, Янсаитово, Трубкино (Кедече), Мата, Шамратово, Ново-Бердяшево, Буртым (Бертем), Старые Багазы, Мускальдино, Булмазы (Болмоҙо), Уразбахтино, Муллакаево, Аминево, Новый Эткусту и др. живут носители караидельского говора [2, с. 15].

Во время экспедиции мы выявили, что главной отличительной чертой говора остается сохранение диссимилятивных звукосочетаний *-лт-, -мт-, -нт-, -рт-,-нк-, -ңҡ-, -мҡ-, -мк-* в неразложимых и разложимых основах: *үлте* (умер)*, урамта* (на улице)*, анта* (там), *кемтә* (у кого), *оңҡо* (ушко топора), *йаңҡыр* (дождь) [2, с. 33]. Примеры: *Минең шул ҡаймағым,* ***шәнкәм,*** *алсаҡ, аҡса алғас* ***инте****.*

Другой особенностью караидельского говора является употребление глухого согласного *п* в начале слов: *пысҡы, пәйрәм, пешереү, пешән, песән, пейәләй, пөгөн.* Примеры: *Ултырып кит, арбасына ултыр,* ***пысҡысын,*** *балтасын салсын, син өйҙән сыҡҡас та дәшмә, сүләшмә, шулай ғына бар; Башта ана шул ҡатысыртнарны, нитеп, яз көнө тәмле була, шулай ҡатысыртнарны* ***пешереп*** *сөзөп алалар да, анысын ташлайлар ул, аны ҡайнатып сығаралар да ташлайлар, тауыҡ ашай аны; Ҡызыллар шунан килеп төштөләр тей, аҡлар мында безҙән тей әпәй* ***пешертеп****, шулай бик* ***пәйрәм*** *эшләп яталар ие, кинәт кенә тауҙан килеп төшөп ҡызыллар, безнекеләр инде, боросно арбасы беләән ауҙарып киттеләр, әпәйләр тороп ҡалды тей; Ул килеп* ***пешән*** *эшләгән,* ***пешәннек****; Шуңа* ***песәнне*** *шул арғы яҡтағы яланда, халыҡ Ингриш яланында* ***песән*** *эшләй инде.*

Также встречаются слова и с глухим *п*, и со звонким *б*: *бәжей/пәзей/пәжей* (конопля), *бысаҡ/пысаҡ* (нож), *байрам/пәйрәм* (праздник) и др. Примеры: ***Пәжей*** *сәсәләр.* ***Пәжей****-конопля була.*

В говоре отмечено употребление глухого звука *ф* вместо литературного *п*: япраҡ-яфраҡ, керпек-керфек. Пример: *Ялан сейәһен* ***яфрағына*** *була алып ҡайталар инде; Бит алмасы,* ***керфек****, ийәк, иреннәр, ҡулбаш, терсәк, тез-тубыҡ, балтыр, тубыҡ*

арты, сәндер, шайтан ашығы, үксә, аяҡ биле, ҡалаҡбаш сөйәге, йөрәк, бауыр.

В караидельском говоре широко используется межзубный звук *ҙ*. Например: *Шул мал күплектән балалар иркен* ***уҡыҙы****; Килгәннәр, килгәннәр ҙә янсыҡлары тишелгән дә* ***Ямаҙы*** *тауына менеп ямағаннар; Эштән* ***ҡалмаҙыҡ****; Шушы клубта* ***эшләҙем****, утыз жите йыл* ***эшләҙек*** *менә шушы Кәлимулла ҡызы Миңлерәйфә белән. Икебез дә менә шунда* ***эшләҙек****; Безнең әтәйебез, ҡартатайыбыз да бар ине, әтәйемдең әтәсе дә, алар риза* ***булмаҙылар****, был яҡта ней* ***иҙе****, бик төп күп ие; Ер еләккә ҡартыйым Арҡырытауға юғары тауға алып менеп китә* ***иҙе****, каникулға бара* ***иҙек****, еләк жыйып ҡайта* ***иҙек****. Киптерә* ***иҙе****.*

Употребление фонемы *с*. С. Ф. Миржанова считает, что «соответствия *с-ç*, *с-һ* являются одной из характерных и, надо полагать, одной из древних диалектных особенностей караидельского говора. В принципе фонема *с* караидельского говора составляет оппозицию глухому интердентальному *ç* демского говора, а спирант *һ* совершенно чужд для этих говоров ... Данная специфика северо-западных говоров... позволяет сделать вывод, что для этого региона искони не был характерен спирант *һ*» [1, с. 30]. Например: *сарыҡ, салҡын, салам, сыйыр, сүләп, сөйләшәм, соңғараҡ, сайысҡан* и др. *Аның өстөндә Абдулланың* ***сугыштан*** *ҡайтмаған ке шеләргә инде обелиск ҡуйылған; Азбар юҡ, әле генә* ***сүләп*** *ултырҙым был кешегә; Мин татар телендә* ***сөйләшәм****; Мына хәзер* ***сөйләйем****; Безнең ауыл* ***соңғараҡ*** *барлыҡҡа килгән; Йүрүҙәнгә килеп төшә Бәрҙәш* ***йылгасы*** *инде, өстән теге Комсомол яҡларынан төшә ул; Аның теге башында бар эй матур шаулып аға торған шишмә, тауҙан сыға, аны* ***Сагызаҡ*** *шишмәсе тип йөртәләр.* ***Сагызаҡ*** *анда күп булған,* ***сагызаҡ*** *оялары; Шул башны ғына* ***Сандугас*** *дип йөртәбез.* ***Сандугас****;* ***Сазыҡ*** *диләр,* ***саз*** *буған инде.* ***Сайысҡан*** *ҡуаҡ* ***сайысҡаннар*** *күп буғанға.*

В говоре зафиксированы сингармонические параллелизмы: «мягкие» и «твердые» варианты слов: *атай/әтәй; ана/әнә, мына/менә, байрам/бәйрәм, айран/әйрән*. Например: *Мин* ***әтәйемде*** *белмәйем тисән дә була, инде инәйемден үлгәненә утыз жиде йыл; Эремчек эшләйбез, сыр эшләйбез, ҡаймаҡ, ҡаймаҡтан май инде,* ***әйрәненән*** *ҡоймаҡ пешерәбез,* ***әйрәннән*** *ҡоймаҡ ҡойоу;* ***Бәйрәмләргә*** *шунда менә иҙек;* ***Әнә*** *киләләр остабикәләр, әйдәң барабыз,* ***ана*** *мулла бабый да килә, дибез; Анысын ҡайсан алғанлығын* ***әйтәлмәйем****.*

В отдельных словах вместо начальных *м* употребляется *б*: *Менә мин үзем ат* ***беләнсы*** *ҡтым ҡоңғорау* ***бенән*** *тырантаста ултырып. Сеңлем тоже ат* ***белән*** *сыҡты ҡоңғораулап.*

По мнению С. Ф. Миржановой, в говоре функции звонких согласных *г, ғ* крайне ограничены. Вместо них употребляется глухие *к, ҡ*, за исключением двух-трех слов, в которых в начальной позиции выступает звонкий *г, ғ*: гәрнис (карниз), гөпшә (дягиль), гөбө (высокий деревянный сосуд) [2, с. 26]. Однако в некоторых лексемах наблюдается озвончение глухих согласных *к, ҡ, х*: уағыт, сырғау, тығрыҡ. Примеры: ***Тыгрыҡ*** *аралыҡ була.*

Еще одна диалектная особенность активно употребляется носителями говора. Это форма повелительного наклонения 2-го лица множественного числа, образованная с помощью архаического аффикса *-ың/-ең*: *сыйпамаң, ҡуйың, барың.*

Примеры из текста: *Күзегезне сөртәсез икән, төкөрөкләп сөртөгөз ди иҙе. Шунан берәй жир сыйыла бит инде, былай* ***сыйпамаң,*** *төкөрөп сөртөгөз ди иҙе; Сәлих ауылы булган аларның Шишмә районы,* ***ҡайтарып ҡуйың*** *Сәлихемә тип; Кейәүгә барырсыз, ҡәйнәгезгә ҡомғанына йылы су* ***салың****. Сәйегезне* ***ҡуйың****;* ***Әле иренмәң,*** *барып ҡайтығыҙ, анда балыҡ үрсетәләр; Ул безне урамда, теге нимә ди ине, тырай сабып* ***йөрөмәң****, ыргыпсикереп* ***йөрөмәң****, менә өйөгөз бар, эшегез бар.*

Таким образом, дальнейшее изучение и анализ северо-западного диалекта является актуальным для башкирских языковедов, т.к. на сегодняшний день не было проведено монографического описания своеобразного Караидельского говора, который своими корнями уходит в древность. В то же время современные технические средства и доступность исторических источников позволяют с полной уверенностью говорить о решении поставленных задач.

Предлагаем вашему вниманию тексты-образцы караидельского говора. В этих текстах отражается живой разговорный язык башкир, что позволяет наблюдать специфику фонетики, морфологии, синтаксиса и лексики северо-западного диалекта.

Образцы текстов

Хәзер төш күрәм. Унар этажлы, бишәр этажлы ап-аҡ зданиеларға, институтҡа уҡырға керәм төшөмдә. Ул бына хәҙер ҡарт көнөмдә ғәрәпсә уҡып, Ҡөрьән уҡыйым. Бисмиллаһир-рахманир-рахим. Бисмиллаһи үә лилләһи тәүәкәллә тәғәлләм Лә илаһә иллала хәйерле халлас Мөхәммәҙе Рәсулла йә хызыр Ильяс. Иң беренсе шул доғаны белсәң, сиңа бер кем дә тимәй. Бер әби сүләй. Ҡызы, өс балалары бар, кейәүе балта үткерләй ҙә, пысҡы үткерләй ти утын кисәргә барабыз тип. Теге иркәй азған икенсе бер бисә белән. Бар, балам, дигән. Алып барсын кейәү. Ултырып кит, арбасына ултыр, пысҡысын, балтасын салсын, син өйҙән сыҡҡас та дәшмә, сүләшмә, шулай ғына бар. Алып барсын сине. Өйҙән сыҡҡас та сүләшмәгән, теге ир ултыртып алып киткән. Бисмиллаһир-рахманир-рахим. Бисмиллаһи үә лилләһи тәүәкәллә тәғәллә аллам Лә илаһә иллала хәйерле халлас Мөхәммәҙе Рәсулла йә хызыр Ильяс дип уҡыған да уҡыған. Урман ауызына барып еткәннәр былар. Шундай план менән алып барғас үлтерергә. Бер өйөр яу килә ди,

кеше. Юҡ, булмаҙы, бу ниндәй яулар килә дип теге ир урманның төбөнә алып киткән хәҙер. Теге урманның төбөнә алып китсә, теге яу тағы тегендә урманның төбөнән килә ди. Бу, дип әйтә ти ир, сыҡҡас та сүләшмәҙе, әллә нимә уҡыҙы, уҡыҙы ла уҡыҙы. Булмай быны, үз балаларымны, Хоҙай тәғәлә, йәмәғәтем бына шуның белән йәшәргәлер инде миңаргә тип кирегә ултыртып алып ҡайтып мына шулайтып йәшәп ятҡаннар ти. Шул уҡымышлы беҙнең ауылда әбиләр, бабайлар күп ие. Шуларға бара иҙем. Ат йөгө кеүек керләрен алып ҡайтып йыуа иҙем. Ашарға кешегә дә етте, үзебез дә табағы белән, бер табаҡта май, бер табаҡта ҡаймаҡ балаларға. Үҙем пис салдым. Ун таба сыйарлыҡ итеп. Ун пис салдым, әпәй писе, ун таба сыйарлыҡ. Мына шулай ҡыйланып. Балалар туҡ. Бер ҡабат продавеслар әйтте. Бер синең балаларың ике күкәй, бер күкәй алып, ун тиен аҡса алып магазинға килмиләр, бер мәртәбә дә. Минең шул ҡаймағым, шәңкәм, алсаҡ, аҡса алғас. Эштән ҡалмаҙыҡ. Менә рәхмәт яусын, кем закон сығарғандыр, мына утыз йыл эш ыстажы булған кешегә ике мең икешәр йөҙ пенсиябыҙ артты. Бик әз генә пенсия ала идек. Биш баланы ташлап, илле алты көннән ташлап, эшкә киттек. Теге балалар үзләре ашаған, май-ҡаймағы өстәлдә булғас, әпәй булғас, ул кеше баласы жыйылған.

Записано в 2020 г. от Галимьзяновой Асбиры, 1941 г. р., из д. Староакбуляково Караидельского р-на РБ.

... Мына хәзер сөйләйем. Мин сиксән икенче йылдан сиксән жиденчегә хәтле Дом быта бар ийе, приемщица, приемный пункт, куфайка тегәләр ийе, пинжәк тегәләр ийе, күлмәк тегәләр ийе, мин анда техничка булып ҡына эшләнем. Хәзер тегеүселәребез декретҡа сығып бөттөләр ҙә, миңә эш ҡалманы. Шуңа мин үзем приемщица булып киттем. Һәр атнада барам Асҡынға, әйбер алып ҡайтам, сатам, ай азағында отчет бирәм. Шунан бер Асҡынға барып, хәзер ярты юлны машина белән ҡайттым да, был яҡны, ярты юлны жийәү ҡайтып киләм, кис бит инде хәзер. Пока ҡаранғы төшмәгән, жәй көнө озон көн бит инде, ике бүре ялт итеп килеп сыҡты ҡаршыма. Мин бер үзем, шунан ней теге бүреләр нәҡ минен юлыма сыҡтылар ҙа туҡтап торалар былай итеп. Нәмә эшләтергә быны? Шунан туҡтап, бер аз ҡарап торзолар за, тағы киттеләр, тағы киттеләр зә, тағы бер аз барғас, туҡтап ҡарайлар мине. Шунан мин ҡайтып керҙем, хәлем бөттө, бүреләрҙән ҡурҡып. Шулай итеп, ике бүре күрзем мин бер үземә. Шунан мынауында дилянка була иде, ҡурай еләккә мендек. Житмеш бишенче йыл. Хәзер минен оло малай икенсене бөткән, икенсесе уҡырға керергә тейеш, еще күрше малайы ла эйәргән алты йәшлек, өсөнсөсө ҡыз дүрт йәшлек. Жыйын балаларны эйәртеп, еләккә менеп киттем, ҡурай еләккә. Хәзер дилянканын өскө яғынан да юл бар, асҡы яғынан да юл бар, тау битләүе инде. Хәзер без асҡы яҡтан менгәс, дилянканын был яҡ ситенә мендек тә, әкрен генә күренгән жиләкләрне жыйып барабыз бит инде балалар менән. Шунан бер кеше ҡысҡырған кеүек ҡысҡыра. Шунан хәзер мин дә ҡысҡырам: "Балалар ҡурҡытып, нәмәгә аҡырасын?", – дип. Шуннан хәзер был ағасларны туҡмай башлады, кеше булманы, шунан хәзер ярар, әкрен генә без өстәге юлға менеп барабыз, айыузын өскө яҡта тауыш, шунан хәзер был шаштыратып яра, ишетелә йөрөгәне, шунан хәзер был асҡа табан төшөп китеп, тауыш тынып китте. Шунан хәзер без айыу йөрөгән яҡҡа сыҡҡан ийек, сыбыҡлар эре, озон сыбыҡлар эре, еләкләр эре. Хәзер без бер ике литрлы фәлән сауытлар алғанбыз бит инде, сауытларны тултырзыҡ та киттек. Шунан төшөп киттек, сәй эстек тә, йәнәсе йөгөрөргә кәрәк булса, зур малайны ғына эйәртәм. Нийә икенсе класс баласы зур буламы ни? Үзем ҡорсаҡлымын. Ҡholоҡ йылы ийе – житмеш биш. Ана шулай айыузы ла аҡыртып йөрөдөк.

Записано в 2020 г. от Рахимъяновой Розы, 1948 г. р., из д. Султанбеково Аскинского р-на РБ.

Работа выполнена при поддержке Фонда содействия гражданскому обществу (грант Главы РБ – 2020г., проект 217-20).

ЛИТЕРАТУРА

1. История башкирских родов. Балыксы. Т. 3. Уфа, 2014. С. 234.
2. Миржанова С. Ф. Северо-западный диалект башкирского языка. Уфа: Китап, 2006. 296 с.
3. Ишбулатов Н. Х. Башҡорт теле һәм унын диалекттары. Өфө: "Китап", 2000. 212 бит.
4. Ишбулатов Н. Х. Башҡорт диалектологияһы. Өфө, 1979.

Поступила в редакцию 23.12.2020 г.

DOI: 10.33184/bulletin-bsu-2020.4.41

THE FEATURES OF THE KARAIDEL SUBDIALECT OF THE NORTHWESTERN DIALECT (BASED ON THE MATERIAL OF ASKINSKY AND KARAIDEL DISTRICTS)

© A. G. Sagitova*, G. D.Valiyeva, G. R. Abdullina

Bashkir State University
32 Zaki Validi Street, 450076 Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia.

Phone: +7 (347) 272 33 82.
**Email: aigul74s@mail.ru*

The north-western dialect is the vernacular language of the Bashkirs living in the north-west of Bashkortostan. The Bashkirs live compactly on the territory of Karaidel, Askin, Baltachevsky, Tatyshlinsky, Burayevsky, Yanaulsky, Krasnakamsky, Dyurtyulinsky, Ilishevsky, Tuymazinsky and other districts. The article deals with the linguistic features of the Karaidel subdialect of the north-western dialect of the Bashkir language. The study of the Karaidel subdialect has historical significance. However, the problem of studying this subdialect continues to be one of the most pressing scientific problems of interest to researchers. Further study and analysis of the northwestern dialect is relevant for Bashkir linguists, since to date there is no monographic description of the peculiar Karaidel subdialect, which has its roots in antiquity. At the same time, modern technical means and the availability of historical sources make it possible to speak with full confidence about the solution of the assigned tasks.

Keywords: Bashkir language, Bashkir dialect, Bashkir dialectology, North-Western Bashkirs, dialect, Karaidel subdialect, vocabulary, grammar.

Published in Russian. Do not hesitate to contact us at bulletin_bsu@mail.ru if you need translation of the article.

REFERENCES

1. Istoriya bashkirskikh rodov. Balyksy [The history of the Bashkir tribes. The Balykses]. Vol. 3. Ufa, 2014. Pp. 234.
2. Mirzhanova S. F. Severo-zapadnyi dialekt bashkirskogo yazyka [Northwestern dialect of the Bashkir language]. Ufa: Kitap, 2006.
3. Ishbulatov N. Kh. Bashҡort tele həm unyң dialekttary. Өfө: “Kitap”, 2000. 212 bit.
4. Ishbulatov N. Kh. Bashҡort dialektologiyahy. Өfө, 1979.

Received 23.12.2020.